

tingen interessant, maar is ook boeiende lectuur voor historisch geïnteresseerde medici, demografen, (cultuur)psychologen, sociologen en seksuologen.

Op een punt zou ik echter een kritische kanttekening willen maken en wel bij Rölings weergave van de 'polemiëk onder de artsen' rond de eeuwwisseling en met name bij wat hij zegt over de afloop daarvan. Volgens Rölïng trokken de medici zich aan het begin van de twintigste eeuw eenvoudigweg terug uit het neomalthusiaans debat en waren ze vervolgens 'onwillig de hun toebedachte rol te spelen'. Naar mijn mening doet Rölïng hiermee geen recht aan de initiërende, maar vooral doorslaggevende rol die een uiterst militant groepje artsen heeft gespeeld bij het op gang komen van het anti-neomalthusiaans verzet en aan de verstrekkende gevolgen die hun actie heeft gehad. Deze strijdbare actievoerders hebben namelijk een stevige medisch-ethische basis weten te geven aan de tot dan toe toch wat vage, emotionele en religieuze gevoelens van afkeer in het medisch milieu ten opzichte van anticonceptie, doordat zij een onlosmakelijk verband wisten te leggen tussen anticonceptie en abortus provocatus. Onder artsen gold voortaan: wie zich met anticonceptie inlaat, eindigt als aborteur. Op die manier hebben zij voor een negatieve medische attitude ten opzichte van anticonceptie gezorgd, die decennia lang het klimaat in de spreekkamer heeft bepaald.

Hanneke Westhoff

L. Wijmans, *Beeld en betekenis van het maatschappelijke midden. Oude en nieuwe middengroepen 1850 tot heden* (Dissertatie Rotterdam 1987; Amsterdam: Van Gennepe, 1987, 334 blz., f42,50, ISBN 90 6012 710 2).

Het maatschappelijke midden omvat zowel de oude middengroepen of zelfstandige ondernemers ('de middenstand') als de nieuwe middengroepen, bestaande uit voor salaris werkende ambtenaren en employés. De eerste categorie neemt in Nederland tussen 1850 en 1980 van 45 tot 10% van de beroepsbevolking af, de tweede categorie van 4 tot 46% toe. Binnen de tweede categorie is de toename van vrouwen van betekenis, of zoals Wijmans dat in minder fraai Nederlands noemt; 'een ander belangrijk aspect van de kompositie van de categorie 'employe's' is het plaatsvinden van 'een verdere vervrouwelijking' (144). Uitgaande van sociologische theorievorming, maar gaandeweg sociologie en politicologie verbindend knoopt Wijmans aan bij de stelling, dat sterke middengroepen verbonden zijn met politieke stabiliteit en centumpolitiek. Daarbij functioneert het midden 'als buffer' tussen hoog (top) en laag (basis), al verwachten veel marxisten dat bourgeoisie (top) en arbeidersklasse (basis) in betekenis toenemen en het midden verdwijnt. Het historisch opgezette onderzoek omvat drie perioden, te weten de tijd tot en met de eerste wereldoorlog, de periode tussen de wereldoorlogen en het tijdvak na de tweede wereldoorlog tot ongeveer 1985. Elke periode heeft in het boek eenzelfde opbouw met eerst een uiteenzetting van het politieke en/of sociaal-wetenschappelijke debat over de middengroepen, vervolgens de feitelijke positie van de oude en nieuwe middengroepen en tenslotte de organisaties van de oude en nieuwe middengroepen. Voor de gehele periode concludeert Wijmans dat veranderingen in omvang en samenstelling van het maatschappelijke midden 'noch de ongelijkheid hebben verkleind, noch het conflict tussen klassen hebben uitgebannen'. Er is geen sprake van een stabiliserend sociaal midden met een min of meer gemeenschappelijke ideologie. In plaats daarvan behelst het midden het grootste conflictpotentieel (33 en 275).

De term 'nieuwe middengroepen' acht ik bezwaarlijk vanwege de suggestie dat deze steeds in het 'midden' van de sociale gelaagdheid te vinden zijn. Ook uit Wijmans' boek blijkt dat dit niet het geval is, zodat ik mijn voorkeur voor de evenmin perfecte term hoofdarbeiders handhaaf. Wijmans constateert een wegvallen van de middenniveaus en een polarisatie tussen hogere employés en ambtenaren die beleid maken enerzijds en lagere employés en ambtenaren anderzijds, die zich in salarispositie, arbeidstijd en werkzekerheid niet van de handarbeiders onderscheiden. Differentiërend naar geslacht (hetgeen Wijmans op veel plaatsen terecht doet) stelt hij vast dat de daling van de onderste lagen van de nieuwe middengroepen in grote mate vrouwen betreft. Op grond van deze gegevens zet Wijmans zich af tegen wat veel sociologen lange tijd als 'het brede nieuwe sociale midden' hebben aangeduid (230). Jammer is dat Wijmans, zoals meer sociologen, de concrete beroepen die de nieuwe middengroepen of hoofdarbeiders vormen, niet nader specificeert. Van de drie te onderscheiden subgroepen in het particuliere bedrijf (1 handels- en kantoorbedienden, 2 technici en werkmeesters en 3 de vrije, academische en artistieke beroepen) gaat Wijmans aan de tweede subgroep en de nog beperkte literatuur daarover (bijvoorbeeld van Harry Lintsen over ingenieurs) geheel voorbij. Dit betekent dat zijn beschouwing over de nieuwe middengroepen een onevenwichtigheid vertoont doordat deze te veel steunt op de beter onderzochte groep van handels- en kantoorbedienden en de minder onderzochte groepen niet signaleert. Ook binnen het overheidsperoneel blijft hij vaag ten aanzien van het concrete onderscheid naar hand- en hoofdarbeid (werklieden en ambtenaren). Als gevolg hiervan heeft hij geen juist beeld van de geschiedenis van het middelbaar en hoger personeel, de groep hoofdarbeiders die de drager van het naoorlogse categorialisme wordt (vóór de oorlog waren dat de handels- en kantoorbedienden) en bestaat uit technici en werkmeesters en bepaalde hogere lagen van het kantoorperoneel. Het ontstaan van discussies over middelbaar en hoger personeel laat Wijmans bovendien tien jaar te laat beginnen, namelijk in 1959 in plaats van circa 1949, zoals ik in *De dienstenbonden* (Baarn, 1985) 235 vlg. heb beschreven. Niet de bekende brief van 53 hoogleraren die het in 1959 voor het hoger personeel opnemen is het beginpunt, maar de vorming tien jaar eerder van categorale organisaties door hoger personeel bij bedrijven als Philips, de NS en de AKU. Dit leidt al in de jaren vijftig binnen bedrijfscommissies en de SER tot forse botsingen met de 'erkende' vakorganisaties over het vraagstuk van de representativiteit.

In vergelijking met de in het hele betoog centraal staande sociaal-democraten komen de confessionelen op de tweede plaats. Vooral na 1945 is dit het geval bij de nieuwe middengroepen. Die komen er bij Wijmans soms wel wat erg bekaaid en ook onjuist vanaf, wanneer hij wel naar de NVV-bonden maar niet naar die van NKV en CNV kijkt (bijvoorbeeld op pagina 250). Op de ontwikkeling van de confessionele oude middengroepen in deze periode heeft hij meer greep gekregen, getuige zijn schets hoe de oude middenstandsorganisaties vanuit een anti-grootkapitalistische opstelling tot werkgeversorganisaties worden, die in het politieke spectrum geen bemiddelende functie meer tussen top en basis vervullen. Met het verdwijnen van het woord 'middenstand' uit de naam van hun organisaties in de jaren zeventig gaan deze met de grote ondernemers één front tegen de vakbonden vormen. Door-slaggevend daarvoor is de ommekeer die in de jaren zestig in katholieke middenstandskring heeft plaatsgevonden. Hier maakt het traditionele organische maatschappijbeeld met de middenstand als scharnier tussen 'onder' en 'boven' plaats voor een liberale visie die voornamelijk vertrouwt op de uitkomst van het vrije spel van de maatschappelijke krachten, en houdt men niet langer aan de confessionele organisatievorm vast (235-236). Gezien de gesig-

naleerde onevenwichtigheden en Wijmans' zo nu en dan wat grote stappen in de tijd bij de weergave van het naoorlogse debat, vrees ik dat hij zich aan de periode na 1945 enigermate heeft vertild. Dat is te betreuren omdat die periode in zijn qua onderwerp belangrijke, terecht breed opgezette en serieuze studie daardoor achterblijft bij de veel samenhangender beschreven vooroorlogse ontwikkelingen.

B. Reinalda

J. C. Visser, *Bedrijfsbezetting. Het verleden van een nieuw actiemiddel. Historisch-comparatief onderzoek naar een industrieel actiemiddel 1873-1983, in het bijzonder in Italië, 1920, Frankrijk 1936-37, en Nederland, 1965-'83* (Dissertatie Rotterdam, IISG Studies + Essays 1; Amsterdam: Stichting Internationaal Instituut voor sociale geschiedenis, 1986, 413 blz., ISBN 90 6861 006 6).

In deze diachroon-vergelijkende studie volstaat de auteur niet met beschrijving maar toetst hij aan begriperl ijke en theoretische inzichten uit sociologische en sociaal-historische literatuur over industriële acties. Het boek opent met een definitorisch en theoretisch hoofdstuk. De definitorische exercitie betreft vorm en doel van actiemiddelen, waarbij bedrijfsbezettingen van andere wapens, vooral stakingen, worden onderscheiden. Verder gaat Visser in op de rationaliteit van de keuze van de actiemiddelen, in het bijzonder de relatieve voor- en nadelen van bezetting. Centraal plaatst hij de vraag, of bedrijfsbezettingen duiden op radicalisering in die zin dat zij bedrijfsdemocratie als oogmerk hebben, dan wel of zij gewoon een middel onder de actiemiddelen, een tactisch alternatief voor staking zijn.

In hoofdstuk II volgt een beknopt overzicht van de bezettingsacties vanaf hun eerste optreden, Polen 1873, tot 1980. Behalve de in de ondertitel vermelde gevallen passeren twintigste-eeuwse bezettingsacties in andere Europese landen en in de USA de revue. De uitsluiting van deze andere landen uit het verdere onderzoek wordt door Visser niet nader verklaard, behalve ten aanzien van Rusland 1917-1920 en Spanje 1936-1937 met het argument dat de bezettinggolven daar en toen vooral politiek-revolutionair geïnspireerd waren, dus niet gericht op de beslechting van industriële conflicten.

Hoofdstukken III-VI behandelen de in de ondertitel vermelde historische cases, waaronder (VI) overigens ook enkele 'voorbeeldige' bezettingen 1971-1974, namelijk de scheepswerf te Clydebank, Schotland, de Franse Lip-fabrieken en Enka Breda. Hoofdstuk VII bespreekt voor één land, Nederland, als voorbeeld een langere periode, 1965-1983. Elke bezettingsgolf wordt in een historische context geplaatst: sociaal-economische ontwikkeling (conjunctuur), de kenmerken van het stelsel van arbeidsverhoudingen in het land en de periode in kwestie en ook de staalkaart der politieke verhoudingen zoals die telkens was. Vanuit zulke structurele en momentane omstandigheden kenschetst Visser de spanningssituaties waarin niet naar het gebruikelijke stakingswapen maar naar bezetting is gegrepen. In dit verband krijgt telkens de voorgeschiedenis ruime aandacht. Het verhaal van elke bezettingsgolf annex voorgeschiedenis omvat aanloop, zenith en wegebben, de differentiële frequentie naar bedrijfstakken en regio's, de motieven, eisen en houdingen van werknemers, werkgevers en overheid, juridische aspecten en de uiteindelijke resultaten en effecten. Aan werknemerszijde vangt uiteraard vooral het vraagstuk van de radicalisering van doel en middelen Visser's interesse. Via deze meer-dimensionele aanpak wil de auteur aan zijn tekst kracht van verklaring verlenen.